

TUSSEN THUISKOMEN, VERDWALEN EN OP BEZOEK ZIJN: KUNST IN DE GELAAGDE STAD

Een visie op kunst in de openbare ruimte in de Amsterdamse binnenstad

Amsterdam, 19 oktober 2021

STADS
CURA
TORI
UM
X
X
X

STADS
CURA
TORI
UM
X
X
X

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	6
I. Kunst als mogelijkheid tot verbijzondering	8
I.I Pluriforme stemmen, zorgvuldig opdrachtbeleid	10
II. Murals, street art en graffiti in de binnenstad	13
II.I Amsterdam liep voorop	15
II.II Murals nu	18
II.III Meer ruimte voor ongevraagde street art + behoud en beheer van iconische werken	19
II.IV Zorgvuldige begeleiding nieuwe street art opdrachten	20
III. Stad vol verhalen, kunst als 'sense of place'	21
III.I Gelaagde geschiedenis	21
III.II Amsterdamse verhalen in steen, brons, keramiek en licht	23
III.III Verhalen ontsluiten	29
III.VI Commoning - bekommeren	30
IV. Inzoomen	31
IV.I Stegen in het hart van de binnenstad	31
IV.II Knowledge Mile Park (Valkenburgerstraat, Weesperstraat, Wibautstraat)	33

V.	Aanbevelingen	36
V.I	Diversiteit presenteren	36
V.I	Zorgvuldigheid maakt het verschil	36
V.III	Stegenplan als laboratorium voor kunst	36
V.IV	Verschillende vormen van tijdelijkheid	36
V.V	Veelvormige identiteiten van de binnenstad	36
V.VI	Synergie van groen en verbeelding	37
V.VII	Groen en ook grijs	37
V.VIII	Ruimte voor kunst	37
V.IX	Ontsluiting van kunstwerken in de openbare ruimte	38
V.X	Opdrachtgeverschap street art	38
V.XI	Streetart: gedoogplekken + behoud en beheer van iconische kunstwerken	38

Colofon	40
----------------	-----------

Louis Royer, Rembrandtmonument (1852), Rembrandtplein

INLEIDING

De binnenstad van Amsterdam kent een grote culturele rijkdom. Er is veel waardevol erfgoed, en tegelijkertijd is de binnenstad een fijnmazig netwerk van verscheidene buurten die ieder een heel eigen - hedendaagse - culturele identiteit hebben. De afgelopen jaren is de druk op de binnenstad steeds meer toegenomen. Er onstond een door economie gedreven monocultuur waarin veel Amsterdammers zich niet meer thuis voelen. De Covid-19 pandemie heeft de kwetsbaarheid van deze monocultuur blootgelegd. Inmiddels ruim anderhalf jaar verder, zien we ook de kansen die deze 'pauze' met zich meebracht. Bewoners die normaliter het drukke centrum vermeden, wandelden tijdens de lockdown volop door de binnenstad, en zagen de publieke ruimte in een nieuwe context: de culturele rijkdom, inclusief de vele kunstwerken, waar anders vaak achteloos aan voorbij gegaan, werd zichtbaar in de stilte.

Het uitvoeringsprogramma Aanpak Binnenstad (dec 2020) vraagt aandacht voor opgaven die leiden tot een verbetering van de binnenstad, waarvan de resultaten duidelijk zichtbaar zullen zijn als Amsterdam in 2025 haar 750-jarig jubileum viert. Het doel van dit programma is om van de binnenstad een plek te maken waar alle Amsterdammers graag komen en zich thuis voelen, als een plek van betekenis terwijl het tegelijkertijd ook voor bezoekers en toeristen (nationaal en internationaal) zijn aantrekkingskracht behoudt. Binnen deze ambitie, en de aanpak van de binnenstad de komende jaren, krijgen kunst en cultuur een nadrukkelijke rol toebedeeld. Daar past een heldere visie bij op kunst in de publieke ruimte.

Als onderdeel van Aanpak Binnenstad is Stadscuratorium Amsterdam

(SCA) gevraagd een visie op te stellen over kunst in de openbare ruimte om onder andere stegen en straten aantrekkelijker te maken. Sinds 2019 adviseert Stadscuratorium Amsterdam het college van B&W gevraagd en ongevraagd over kunst in de openbare ruimte. In haar advies stimuleert het curatorium de verkenning van nieuwe vormen van opdrachtgeverschap, financiering en beheer en behoud en zet het aan tot nieuwe kansen en richtingen voor kunstuitingen. SCA maakt zich daarmee hard voor het behoud van het publieke karakter en de integrale kwaliteit van de openbare ruimte in de stad.

De binnenstad is veelvormig, en daar past een visie bij die recht doet aan deze veelvormigheid. In deze visie gaat SCA niet in op alle aspecten en gebieden van de binnenstad maar legt zij bepaalde accenten, ingegeven door urgente vraagstukken vanuit o.a. het projectteam Aanpak Binnenstad, met aandacht voor gebieden waar de komende jaren een transformatie plaatsvindt. Waar SCA wel eenduidig over wil zijn, is een zorgvuldig proces bij zowel het realiseren als onderhouden en ontsluiten van kunst in de publieke ruimte. Het komt nu nog regelmatig voor dat initiatieven voor kunstwerken ad hoc tot stand komen, niet op een inclusieve wijze worden ingericht, begeleiding vanuit een artistieke expertise ontbreekt en er onduidelijkheid is over bijvoorbeeld fair practice of de geschikte levensduur (en bijbehorend onderhoud) van een kunstwerk. De vernieuwde handleiding voor opdrachtgevers van kunst in de openbare ruimte die eind 2021 gereed zal zijn (en in samenwerking met het AFK tot stand komt) kan als gereedschapskist dienen voor een zorgvuldig proces.

In deze visie gaat SCA specifiek in op drie thema's: *Kunst als mogelijkheid tot verbijzondering*, met aandacht voor meerstemmigheid en een bijpassend opdrachtbeleid; *Murals, street art en graffiti in de binnen-*

stad, over de 'jonge' kunstvorm street art en hoe om te gaan met ongevraagde street art alsmede nieuwe kunstopdrachten en *Stad vol verhalen, kunst als 'sense of place'*, over de collectie, hoe kunstwerken de gelaagde geschiedenis van de stad kunnen vertellen, en hoe we gezamenlijk voor deze kunstwerken (en de bijbehorende verhalen) zorg kunnen dragen. Daarbij zoomt SCA in op twee heel verschillende gebieden; de smalle stegen in het hart van het middeleeuwse centrum, en de grootstedelijke verkeersader langs de Valkenburgerstraat-Weesperstraat-Wibautstraat.

SCA sprak voor deze visie met verschillende stakeholders; projectleiders, gebiedsmakelaars, bewoners, kunstenaars en ondernemers. Een aantal leden van SCA lazen allerlei (deel)plannen, gingen op pad en zagen de binnenstad zelf ook opnieuw: als een ruimte die nooit 'af' zal zijn - getekend door de geschiedenis - en waar we constant aandachtig naar kunnen luisteren en kijken, een publieke ruimte waar verschil aanwezig is met kunst die deze pluriformiteit en meerstemmigheid uitdraagt. De binnenstad is een gelaagde ruimte waarin we ons bewegen 'tussen thuiskomen, verdwalen en op bezoek zijn' omringd door kunstwerken die samen het verhaal van de stad vertellen.

I. KUNST ALS MOGELIJKHEID TOT VERBIJZONDERING

De binnenstad van Amsterdam is bijzonder aantrekkelijk, maar voelen toeristen - rondfietsend als door een themapark - zich er niet al te goed thuis? Het specifieke van de stad verdwijnt langzaam maar zeker achter allerlei signalen en voorzieningen die de vreemdeling op zijn/haar gemak moeten stellen en gedrag in goede banen wil leiden: het is een vreemde stad maar je kunt je er gedragen alsof je thuis bent. SCA vindt dat de stad wel wat vreemder - vervreemdender - mag worden, waardoor je beter beseft dat je op bezoek bent. Dat vreemde is niet per definitie duister, maar het wijst je op het andere en datgene dat je (nog) niet kent. Kunst kan bijdragen aan dit bijzondere en die andersheid van de stad. Kunstwerken, en dan met name die in de openbare ruimte, bereiken een optimale werking, of hebben een optimaal bereik, wanneer ze op het eerste gezicht herkenning bieden, om op het tweede gezicht toch niet helemaal vertrouwd te blijken. Onderzoek leert dat een werk wanneer het helemaal geen herkenning biedt, afgedaan kan worden als onbegrijpelijk en dus waarschijnlijk 'kunst', terwijl het wanneer het alleen maar herkenning biedt, de specifieke kracht van kunstwerken verloren gaat in leuk maar te vertrouwd. Het is de kunst om de balans te vinden tussen bevestiging en vervreemding; in de binnenstad is het zaak om het spel tussen deze twee krachten zo te spelen dat het eigene van Amsterdam eruit naar voren komt en het tevens nieuwsgierigheid opwekt, een ander perspectief biedt. Over dat eigene zo meteen meer, maar eerst een voorbeeld.

In het Wallengebied is nu een aantal straten en stegen opgeknapt met behulp van bordjes die bepaalde winkels markeren. Een goed voorbeeld van de wijze waarop gepoogd wordt dit gebied een wat ander

karakter te geven. Maar het roept wel gelijk een paar vragen op. De uithangborden lijken vooral winkels te markeren die afwijken van wat er sinds de afgelopen decennia verder in het Wallengebied gebeurd en gevestigd is. Daarmee wordt het nadrukkelijk een gentrificatiespoor. Ook valt op dat de vormgeving van die bordjes generiek is: alsof ze overal kunnen hangen. Het merkwaardige effect ervan is dat deze ingreep het gebied toegankelijker maakt, meer vertrouwd en veiliger. Maar door deze generieke ingreep wordt het gebied ook anoniemer. De plek verliest aan specifieke context. Het had ineens ook Berlijn of New York kunnen zijn, of dichterbij huis: De 9 Straatjes of De Pijp. Dat het markeren van winkels en bedrijven ook anders kan, tonen de vijftendertig bronzen tekens die kunstenaar Guido Geelen in 1998 realiseerde boven de toegangsdeuren van de bedrijfjes gevestigd in Tussen de Bogen. Deze kleine sculpturen als uithangborden verwijzen naar de geschiedenis, naar bepaalde beroepen, gebruikte gereedschappen en instrumenten, in een opvallende modern-barokke vorm.

Amsterdam wil zich onderscheiden als een inclusieve stad die creatief is en diversiteit hoog in het vaandel heeft. Maar wat betekent dat voor de inrichting van de openbare ruimte? Diversiteit is als begrip wat gesleten. Wanneer we het vervangen door verscheidenheid, of het neologisme distinctie, ontstaat er ruimte om over invulling en uitvoering na te denken. Amsterdam heeft zich er lang op voorgestaan een zeer tolerante stad te zijn. We weten langzamerhand dat die tolerantie nogal tegenvalt, maar dat neemt niet weg dat in verschillende periodes uit die tolerante geschiedenis groepen mensen die elders niet welkom waren zich in Amsterdam hebben kunnen vestigen. Ook voor kunstenaars was Amsterdam een 'veilige haven'; Zuid-Amerikaanse kunstenaars die zich in hun landen om verschillende redenen niet meer welkom voelden in de jaren zeventig zijn daarvan een redelijk recent voorbeeld. Ook nu

nog trekt Amsterdam veel internationale kunstenaars, vooral door de groede reputatie van haar kunstinstellingen en kunstopleidingen. Toch slaagt Amsterdam er niet meer in die kunstenaars vast te houden. Gebrek aan betaalbare huisvesting en atelierruimtes, een toenemende kapitaalkrachtige monocultuur, en gebrek aan spannende tentoonstellingsplekken: het speelt allemaal een rol. En hoewel er geen direct aanwijsbaar verband met de openbare ruimte is, speelt de aanwezigheid van een aanzienlijke groep creatieven mee in de sfeer van de stad, het beïnvloedt het vermogen van een stad om experiment en afwijking te omarmen.

Guido Geelen, Tussen de Bogen (1998), Haarlemmer Houttuinen

I.1 PLURIFORME STEMMEN, ZORGVULDIG OPDRACHTBELEID

Verbijzondering kan op verschillende niveaus een rol spelen en zichtbaar zijn in de stad. Natuurlijk door het pluriforme van haar bewoners, die hun pluriformiteit niet hoeven te verhullen of aan te passen aan een heersende monocultuur. Daarbij gaat het echter niet langer om tolerantie: dat begrip is de laatste jaren terecht onder vuur komen te liggen als een verkapte bevestiging van de dominantie van de heersende groep. Een zogenaamde tolerante stad, een stad 'waar alles kan' en die 'voor iedereen' is, is in essentie een ongeïnteresseerde stad. Een 'verbijzonderde' stad is daarentegen een stad die creatief onderscheid stimuleert. De openbare ruimte is de plek bij uitstek waar die verbijzondering, verrassing - zelfs vervreemding - zichtbaar en beleefbaar gemaakt kan worden.

Een groot deel van de binnenstad bevindt zich onder de beschermende en enigszins verstikkende koepel van Unesco Werelderfgoed. Hoe verhoudt zich dit tot de wens meer ruimte te bieden aan particulier initiatief - ook voor kunstwerken - zodat verschillende stemmen hoorbaar en zichtbaar worden, naast die van degenen die cultureel dominant zijn en die weten welke wegen ze moeten bewandelen om iets voor elkaar te krijgen. Zorgvuldig opdrachtbeleid aan kunstenaars en vormgevers is daarbij belangrijk. Particulier initiatief, in allerlei vormen (vanuit bewoners, kunstenaars, ondernemers), hoeft niet altijd te leiden tot grote, permanente ingrepen, maar kan - zeker in de beschermde binnenstad - ook bestaan uit tijdelijke interventies en meer performatieve presentaties. SCA pleit voor kunstwerken die bij de stad passen in die zin dat ze zich duidelijk onderscheiden. Kunstwerken die de stad 'branden', niet door groot, duur en glimmend te zijn, maar die zich onderscheiden door afwijking en experiment. Juist door laagdrempelig andere vormen van kunst in de openbare ruimte een plek te geven creëren we onverwachte aanwezigheid.

Entree fietsenstalling (2021), onder het Kleine-Gartmanplantsoen

Hans van Houwelingen, Blauwe Jan (1994/2001), Kleine-Gartmanplantsoen

Om die onverwachte en onderscheidende aanwezigheid mogelijk te maken is het van groot belang om bij ontwerp-opgaven kunstenaars tijdig in het ontwerpproces aan tafel te vragen. Het doel hiervan is de ontwerp-vraag zo goed mogelijk in beeld te krijgen en kunstenaars integraal deel te laten uitmaken van het ontwerpproces. De recente herinrichting van het Kleine-Gartmanplantsoen, waarbij Hans van Houwelingen gevraagd werd zijn kunstwerk De Blauwe Jan te herplaatsen is een goed voorbeeld van de meerwaarde die een integrale aanpak oplevert. In nauw overleg met de stedenbouwer en de architect van de fietsenstalling maakte Hans van Houwelingen een uniek en onderscheidend ontwerp voor de herplaatsing van het kunstwerk en de entree van de fietsenstalling.

De wijze waarop het Lieverdje op het Spui inmiddels tot terrasbezoeker is geworden duidt op een steeds verdergaande privatisering en vercommercialisering van de openbare ruimte. SCA stimuleert initiatieven die inzetten op het bijzondere van de stad, op het vreemde en onbekende (zie bijvoorbeeld initiatieven als Tussen-ruimte en Welcome Stranger, afbeeldingen rechts) en die tegenwicht bieden aan de tendens de openbare ruimte op te lolligen met herkenbare, komisch bedoelde pendanten van de over alle toeristensteden uitgestrooide levende of hyperrealistische standbeelden. Dat betekent dat ook particulier initiatief getoetst moet worden om versnippering en willekeur tegen te gaan. Participatie van bewoners en gebruikers van de openbare ruimte is een complex proces dat een duidelijk beleid en zorgvuldige begeleiding vereist. Alleen zo kan een verbijzonderde binnenstad ontstaan waarin en waarbij zeer uiteenlopende groepen van bewoners en gebruikers zich gezien en betrokken voelen. Nu wordt er te vaak gekozen voor de gemakkelijkste weg: initiatieven worden geduld, lege plekken ad hoc gevuld met kleinschalige ingrepen en aanvullingen die getuigen van weinig visie en gebrek aan durf.

I. Kunst als mogelijkheid tot verbijzondering

HOH Architecten / Jarrik Ouburg, Tussen-ruimte, tijdelijke interventie Herengracht (2013)

Lily van der Stokker, Dakterras met Bubbelbad, tijdelijke interventie door Welcome Stranger (2021), Valeriusstraat (foto Gert Jan van Rooij)

Met zorgvuldigheid en iets meer regie kun je spannende momenten creëren. Een voorbeeld hiervan is de performance van Yeb Wiersma & Lotte Geeven rond het Oudekerksplein en de Dam (*MASS, Formation no.1*, i.s.m. Oude Kerk, 2016) of Bernard Akoi-Jackson die op een kritische en rituele wijze de route van de Gouden Koets door het centrum na de huwelijksvoltrekking van Willem-Alexander en Máxima uit 2002 opnieuw aflegt (*a_GOLDEN[R]AGE*, i.s.m. Amsterdam Museum, 2021). Met dit soort interventies wordt de bewoners en bezoekers van het centrum een alternatief geboden. En valt er iets te kiezen; liever dan een tocht langs enkele highlights met de zoveelste audiotour, biedt de stad de bezoeker de kans plekken te ontdekken, plekken die niet bij voorbaat als aantrekkelijk geormerkt zijn, maar wel een ander gezicht van de stad tonen. De aanpak van de stegen, waarover later meer, kan er bijvoorbeeld uit bestaan dat er een uitgekiend verloop van ingrepen wordt gerealiseerd tussen de verschillende stegen, ingrepen op basis van een overkoepelend 'beeldkwaliteitsplan', waarbinnen ruimte is voor uitzonderlijke artistieke ingrepen, meer gericht op omwonenden en minder gericht op de externe bezoeker of toerist. Dat de mogelijkheden voor kunst vanaf een vroeg stadium in het ontwikkelproces worden meegenomen is van groot belang en biedt kansen voor een integraal ontwerp.

Bernard Akoi-Jackson, a *GOLDEN(R)AGE* (2021), performance, de Dam (foto Lard Burman)

Street Art Frankey, legobeeld André Hazes (2021, tweede versie), de Dam

II. MURALS, STREET ART EN GRAFFITI IN DE BINNENSTAD

Street art is een nog jonge kunstvorm, aanvankelijk begonnen vanaf de jaren '70 als guerrilla-acties en die tegenwoordig steeds vaker in opdracht wordt uitgevoerd. Het is een kunstvorm die vaak kleurrijk is, soms een gehele gevel beslaat, en daardoor een grote visuele impact heeft in het straatbeeld. Als vorm van kunst in de publieke ruimte is street art niet meer weg te denken. Tegelijkertijd is er ook veel verwarring over het begrip.

SCA signaleert dat beleid rondom street art (zowel als het gaat om nieuwe opdrachten en aandacht voor beheer en behoud van bestaand werk) kan worden aangescherpt en meer specifieke aandacht verdient. Street art is een overkoepelend begrip, en omvat allerlei ingrepen in de openbare ruimte, die zowel gevraagd als ongevraagd ontstaan. Om zorgvuldig(er) met street art in Amsterdam om te gaan, is het allereerst goed om de verschillende vormen van street art te benoemen en te kijken naar hoe deze reeds aanwezig zijn in de stad. Denk hierbij aan graffiti, de oervorm van je naam schrijven in de stad die anoniem is, en meestal ongevraagd.

Graffiti kan variëren van een snel geplaatste tag (handtekening) tot een complexe grafische compositie van letters (piece). Murals zijn grote muurschilderingen, die op dit moment grote populariteit genieten. In Zuid-Amerika hadden murals een politieke lading en waren deze schilderijen een inspiratiebron voor Amerikaanse graffiti-schrijvers in de jaren '70 en '80. Door kunstenaars als Banksy werden murals gemaakt met sjablonen (stencils) populair. In navolging van New York en Berlijn zijn er in Amsterdam ook steeds meer murals te vinden. De laatste

Space Invaders (1999), mozaïek

Kamp Seedorf, MocoManiac en Rotjoch (2020), voormalige Bijlmerbajes

jaren zijn vooral realistische en illustratieve muurschilderingen (nog vaak wel uitgevoerd met spuitbus) populair, dit is echter maar één specifieke vorm van street art. Naast schilderingen zijn er ook andere vormen van street art: denk aan de vaak humoristische interventies van Street Art Frankey, kleine mozaïek werken op onverwachte plekken (zoals Space Invaders) of zogenaamde 'paste ups' (zoals Kamp Seedorf).

De scheidslijn tussen street art en andere vormen van beeldende kunst in de openbare ruimte is niet altijd even duidelijk en die scheidslijn hoeft ook niet scherp gemaakt te worden. Sommige kunstenaars identificeren zichzelf specifiek met street art of met de graffiti gemeenschap, en murals kunnen ook gemaakt worden door kunstenaars met een grafische achtergrond (zie Piet Parra in de Jordaan) of een meer traditionele kunstopleiding (zie Iriée Zamblé in de Kolenkitbuurt).

Piet Parra, Spelen in de stad (2012), Tuinstraat

Iriée Zamblé, zonder titel (2020), Wiltzanghlaan

II.I AMSTERDAM LIEP VOOROP

In de jaren '70 en '80 was Amsterdam wereldwijd een van de hotspots voor graffiti en street art. Amerikaanse graffitikunstenaars waren regelmatig in de stad te vinden en lieten hun sporen na en er was een sterke lokale gemeenschap actief. Eerst met punk graffiti (o.a. Dr Rat) en stencils van Hugo Kaagman, later met door Amerikaanse graffiti-schrijvers beïnvloede graffitikunstenaars als Niels Meulman (Shoe) en Boris Tellegen (Delta) en jongere generaties. Door de hele stad (en nadrukkelijk in de binnenstad) was graffiti zichtbaar met de Amstelkerk, het Leidseplein, het Mr. Visserplein, de metrostellen en de metrotunnels als hotspots.

In de opgeknapte en opgeschoonde binnenstad is er inmiddels heel veel graffiti en street art verdwenen. Niet alleen slordige tags werden verwijderd, maar ook de meeste grotere werken en murals zijn inmiddels weg. Ook (nagenoeg) verdwenen is de street art in en rond de Spuistraat, vanaf de jaren tachtig een van hot spots met het gele Slangenpand en de Wijdesteeg als bekendste voorbeelden. Alleen de gevel van kraakpand Vrankrijk is nog beschilderd. Veel street art wandelingen (in trek bij bezoekers uit binnen- en buitenland) voerden door de Spuistraat.

Tegenwoordig is 'het zetten' van grote pieces moeilijk in de binnenstad. Het komt voor dat een in de graffiti gemeenschap bekende buitenlandse schrijver een tag zet, maar deze wordt meestal weer snel verwijderd door Stadsreiniging of door de via de pandeigenaar ingehuurde reinigingsdienst. Het werk van Laser 3.14, aangebracht op het hout waarmee panden dichtgetimmerd zijn tijdens verbouwingen, blijft zolang de verbouwing duurt. Graffiti en street art is in het Amsterdam van nu vooral

Graffitigevel Vrankrijk (2015) , Spuistraat

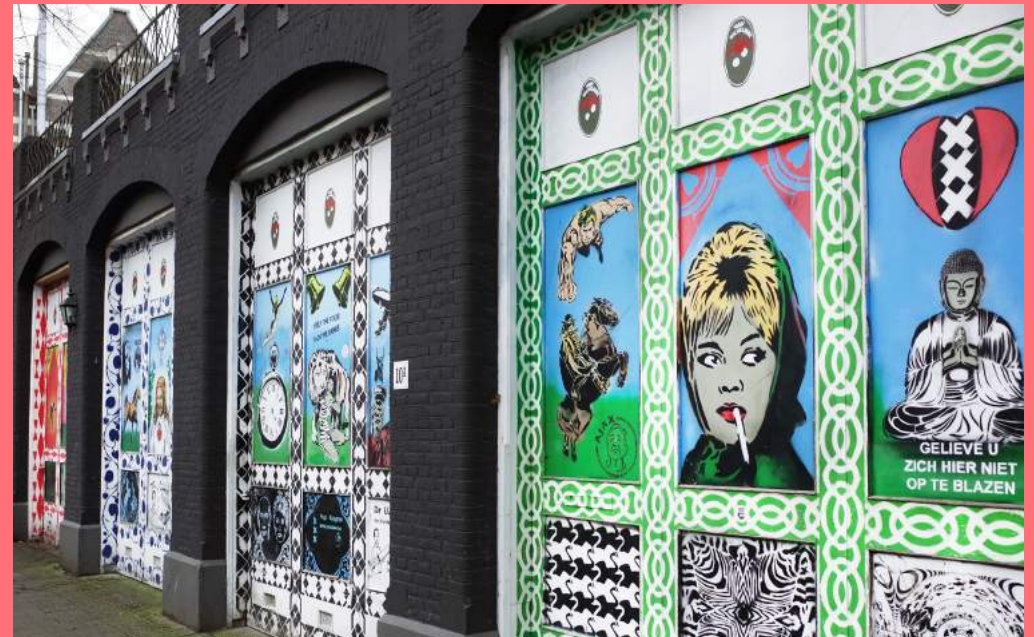
Graffiti, autotunnel Mr. Visserplein

Graffiti, skatepark Marnixstraat

Graffiti op een gekraakt pand (2004), Spuistraat 217

Hugo Kaagman, graffiti, Hemonylaan

buiten het centrum te vinden, op en rond de NDSM werf, in Nieuw-West (Street Art Museum Amsterdam, SAMA) en in Zuid-Oost (o.a. collectie RUA) en bij de Amsterdamse brug.

Kleine nog resterende graffiti plekken in het centrum zijn het skatepark bij de Marnixstraat en het steegje Derde Marnixdwarsstraat, een zijstraat van de Marnixstraat. Niels Meulman maakte daar bijvoorbeeld een eerbetoon aan de Amerikaanse graffiti icoon Rammellzee, na zijn overlijden. Ook achter de muur met de tekst van Van Randwijk bij het Weteringcircuit is een al lang bestaande zich telkens vernieuwende graffiti hotspot en net buiten het centrum is er bij de Hemonylaan werk van Hugo Kaagman, dat ook regelmatig vernieuwd wordt, meestal refererend aan de actualiteit. Amsterdam kent ook nog een kleine collectie (op primitieve computerspelletjes geïnspireerde) van Space Invaders, kleine mozaïektegels die vanaf 1999 aangebracht werden in de openbare ruimte en waarvoor liefhebbers van over de hele wereld naar Amsterdam komen.

In de collectie van het Amsterdam Museum zijn enkele iconische street art werken opgenomen, waaronder een deel van de door Hugo Kaagman beschilderde schutting die tijdens de bouw van de Stopera op het Waterlooplein stond, het portret van Theo van Gogh dat Donovan Spaanstra schilderde op een stuk hout in de Warmoesstraat en meer recent, een deel van de schutting bij de Tolhuistuin met door Hedy Tjin gemaakte portretten van slachtoffers van racistisch geweld in de VS (project van Verdedig Noord in samenwerking met United Painting).

Detail van Mural Studio Giftig, Floating between freedom (2019) plus anonieme paste up (foto gemaakt in 2021), Platanenweg

Niels 'Shoe' Meulman, Amsterdam Noord

II.II MURALS NU

Op het gebied van de officiële murals, met vergunning en/of in opdracht, is Amsterdam minder actief dan steden zoals Berlijn, São Paulo en Bogotá. Toch heeft Amsterdam nog altijd een internationale aantrekkingskracht, als hub waar street art kunstenaars (en bezoekers met interesse voor street art) van over de hele wereld neerstrijken. Aanvankelijk waren het kunstenaars met roots in graffiti die murals gingen maken. Nu gebeurt dat ook vaker, zoals bij de Muren van West, door kunstenaars zonder graffiti achtergrond, of door kunstenaars zoals Judith de Leeuw, die vanuit een graffiti achtergrond een professionele kunstopleiding deden. Voorbeelden van murals in de binnenstad zijn het werk van The London Police op de Prinsengracht, en het aanvankelijk omstreden *Aan een Roosje* van Rombout Oomen in de Jacob van Lennepstraat. Er lijkt meer mogelijk dan vijftien jaar geleden. In 2010 dreigde het werk van The London Police, aangebracht op verzoek van de bewoners van het pand, juist om ongewenste graffiti tegen te gaan te verdwijnen. Het werd afgekeurd door Bureau Monumenten en Archeologie die de schildering wilde verwijderen. De buurt ondernam actie met als resultaat dat de schildering mocht blijven.

Andere vormen van muurschilderingen in de openbare ruimte zijn de reclameschilderingen uit de 19de eeuw die weer opnieuw aangebracht worden. Ook worden tijdelijk commerciële muurschilderingen aangebracht, bijvoorbeeld Playstation in de Wibautstraat (juni 2021). Al eerder, in de jaren tachtig, namen ondernemers het initiatief voor muurschilderingen op de rolluiken voor winkels en andere openbare plekken. Berucht waren de reclames voor de coffeeshops van The Happy Family. Een recent voorbeeld is de trompe l'oeil met het stadswapen in de Trompettersteeg van graffiti kunstenaar Dopie. Het was een initiatief

Rombout Oomen, *Aan een Roosje* (2004), Jacob van Lennepstraat

van Amsterdam Street Art (ASA) en werd gesubsidieerd door de gemeente Amsterdam en ondernemersvereniging BIZ Burgwallen.

Samenvattend heeft Amsterdam op dit moment een redelijk diverse collectie aan vormen van street art. Maar om het eigene van de stad te behouden, en meer ruimte voor verschil te maken, adviseert SCA het beleid te herdefiniëren langs twee flanken; die van ongevraagde street art en nieuwe street art in opdracht.

II.III MEER RUIMTE VOOR ONGEVRAAGDE STREET ART + BEHOUD EN BEHEER VAN ICONISCHE WERKEN

De binnenstad heeft de afgelopen decennia stukje bij beetje zijn rauwe randjes verloren. Panden zijn opgeknapt, de stad is aantrekkelijker en ook duurder geworden (zowel om te bezoeken als om in te wonen), kraken is verboden en veel alternatieve plekken (kunstenaarsinitiatieven, subculturele plekken) zijn uit het centrum verdwenen. Binnen deze ontwikkelingen is het logisch dat ook voor ongevraagde street art steeds minder ruimte is in het centrum. De spanning tussen wat kunst is en wat vandalisme, is reëel en begrijpelijk. Toch pleit SCA voor meer ruimte voor ongevraagde street art, omdat ook deze vorm van creatieve expressie bij Amsterdam hoort. Het is wenselijk om juist in de binnenstad plekken aan te wijzen of te creëren, als (tijdelijke) gedoogplekken en meer te vertrouwen op het zelfreinigende vermogen van de street art scene: deze kunstvorm bestaat bij de gratie van de maker die beter wil worden. Deze vrije gedoogplekken creëren een organische humuslaag en een uitnodiging aan anderen om op door te werken. Dit zouden enkele specifieke stegen kunnen zijn (er was reeds een initiatief in de Pijlsteeg, vanuit stichting Amsterdam Street Art, die de plek zou cureren,

Mural, London Police (2009), Prinsengracht

Judith de Leeuw, Diversity in Bureaucracy (2021), Kleine-Gartmanplantsoen

mede om bezoekende street artists de mogelijkheid te geven om tijdelijk werk te maken). Dit soort plekken kunnen de steeds keuriger wordende binnenstad een andere sfeer geven, en zijn aantrekkelijk voor street art tours (mogelijk met connectie naar andere stadsdelen zoals Noord, Nieuw-West en Zuid-Oost). Misschien zijn er fietstunnels die zich hier voor lenen. Nog ambitieuzer is het om het Mr. Visserplein weer vrij te geven voor dit doel na het vertrek van Tun Fun: herstel het Mr. Visserplein als graffiti hot spot en laat het cureren/beheren door street art kenners/professionals. Een inspiratie zou kunnen zijn 5Pointz¹, in New York, dat tot 2013 functioneerde als een gecureerde plek voor street art.

II.IV ZORGVULDIGE BEGELEIDING NIEUWE STREET ART OPDRACHTEN

Het is belangrijk dat een kunstwerk in opdracht op een zorgvuldige manier tot stand komt, ook als het om (grootschalige) street art gaat. Daarin zou geen onderscheid gemaakt moeten worden ten opzichte van andere kunstvormen. Dat betekent aandacht voor Fair Practice (een eerlijke fee aan de kunstenaar, ook voor het maken van een schetsvoorstel), aandacht voor diversiteit en inclusie en aandacht voor de specifieke context (waarom dat werk op die plek?). Het is nu opvallend dat in Amsterdam een aantal partijen die street artists vertegenwoordigen en een aantal street art kunstenaars, bovengemiddeld aanwezig zijn. SCA pleit voor een meerstemmige collectie van kunstwerken waarbij veel verschillende kunstenaars een kans krijgen werk te maken, en dat betekent dat inclusie en diversiteit (qua gender, leeftijd, culturele achtergrond, ervaring) meegewogen dienen te worden in het selectieproces om tot een kunstenaar / opdracht te komen. Van belang is hierbij een diverse kunstcommissie / werkgroep samen te stellen die de

opdracht begeleidt waarin verschillende stemmen en visies op street art vertegenwoordigd zijn. Uiteindelijk is het streven een kwalitatief en prikkelend kunstwerk te realiseren, dat iets toevoegt aan de stad en past bij de specifieke context. SCA adviseert verschillende vormen van street art of murals te onderzoeken, en in het selectieproces zowel kunstenaars met een street art of graffiti achtergrond als andere achtergronden (beeldende kunst, grafisch, illustratie) te betrekken. Vaak is onderhoud bij street art van ondergeschikt belang. Voor grote gevelvullende muurschilderingen is een onderhoudsplan nodig dat voorziet in een vijf à acht jaarlijkse evaluatie en schouw waarbij de vraag gesteld wordt of het werk nog functioneert op die plek (waardering, context, onderhoud) en indien ervoor gekozen wordt een werk te behouden, wat voor onderhoud is dan nodig.

Voor het realiseren van een nieuw kunstwerk in de openbare ruimte verwijst SCA gebruikelijk naar de handleiding voor kunst in de publieke ruimte van het AFK (waarvan op dit moment een nieuwe versie in samenwerking met SCA ontwikkeld wordt).

1

Meer over 5Pointz: artsandculture.google.com/exhibit/5-pointz-nyc/wRU6hVET

III. STAD VOL VERHALEN, KUNST ALS 'SENSE OF PLACE'

III.I GELAAGDE GESCHIEDENIS

De openbare ruimte van de binnenstad is de meest intensief benutte ruimte van de stad. De binnenstad is letterlijk en figuurlijk getekend door haar historie en bestaat uit eeuwenoude lagen; van de Dam, die als dam in de rivier de Amstel gebouwd werd rond 1260, tot eigentijdse gebouwen die nieuwe hoofdstukken aan het verhaal toevoegen. Het recent gebouwde Gerechtshof aan het IJ ligt tegenover het oude Galgenveld (vlak bij het huidige Eye) waar vanaf de 14de eeuw ter afschrikking geëxecuteerde misdadigers werden opgehangen, nadat ze veroordeeld waren in het toenmalige Stadhuis op de Dam. Eerdere functies van plekken en gebouwen laten sporen na in het straatbeeld, soms heel letterlijk zoals de vierkante gaten aan de voorkant van het voormalige stadhuis waaraan het schavot werd opgebouwd. Kunst in de openbare ruimte kan deze historische sporen zichtbaar en leesbaar maken en zo op allerlei manieren bijdragen aan een 'sense of place': aan het ervaren van de transhistorische lagen van een plek.

Normen, waarden, functies en betekenis van plekken zijn dynamisch. In elke periode worden toevoegingen gedaan aan de openbare ruimte en verdwijnen er ook weer elementen. Ook de mensen die gebruik maken van de openbare ruimte veranderen. Iedereen kijkt met een eigen blik naar (kunstwerken in) de openbare ruimte. Bovendien is sprake van een sneller verloop: mensen vestigen zich enkele jaren in Amsterdam, als student, expat of werknemer en trekken weer verder. Minder dan de helft van de Amsterdammers is in de hoofdstad geboren.

De 'gebruikers' van de Amsterdamse binnenstad zijn in toenemende mate mensen die minder bekend zijn met al die sporen en lagen van de Amsterdamse geschiedenis. Standbeelden, gedenktekens en andere beelden in de openbare ruimte vormen onderdeel van die gelaagde geschiedenis van de Amsterdamse binnenstad. Ieder kunstwerk vertelt een verhaal. Veel beelden herinneren of herdenken een specifieke gebeurtenis, plek en persoon. Kunstwerken spelen daarom een belangrijke rol bij het 'lezen' van de (binnen)stad en bij het vertrouwd raken met de verre en recente geschiedenis van Amsterdam.

Een groot deel van de gebruikers van de binnenstad bestaat uit toeristen. Amsterdam heeft de afgelopen decennia te maken gekregen met een explosieve groei, die door Covid even tot stilstand kwam. De toenemende drukte heeft bij veel bewoners van Amsterdam tot afkeer en mijden van de binnenstad geleid. Bij zowel het inrichten als 'ontsluiten' van de openbare ruimte van de stad, inclusief de kunstwerken, is het goed om rekening te houden met een zeer gevarieerde groep mensen.

Irma Boom, Zeegezicht aan het IJ (2015), Westzijde CS

III.II AMSTERDAMSE VERHALEN IN STEEN, BRONS, KERAMIEK EN LICHT

Afgezien wellicht van het monument op de Dam, zijn er weinig monumenten die eenduidig iconisch zijn voor de stad, zoals bijvoorbeeld *De verwoeste stad* van Zadkine in Rotterdam dat wel is. In de Amsterdamse binnenstad gaat het eerder om een reeks van kleine en grotere beelden die gezamenlijk het verhaal vertellen over allerlei aspecten van de stad en haar historie.

Vaak gebeurt dit heel letterlijk en verhalend zoals bij *Een zeegezicht aan het IJ* (2015) van Irma Boom in de fietstunnel onder het Centraal Station dat de Hollandse Haringvloot verbeeldt (met een kleine aanpassing: het Rotterdamse stadswapen op een van de schepen werd vervangen door de drie Amsterdamse kruizen). Het richting IJ steeds abstracter en wateriger tegeltableau brengt de duizenden fietsers die daar passeren (bewust of onbewust) even terug naar de zeventiende en achttiende eeuw toen op de plek van het Centraal Station nog de haven was.

Een groot deel van de beelden in de binnenstad bestaat uit standbeelden ter ere of ter nagedachtenis van een persoon of een gebeurtenis. Veel Amsterdammers zijn de afgelopen honderdvijftig jaar (sinds het eerste Amsterdamse standbeeld, dat van Rembrandt uit 1852) vereeuwigd in het straatbeeld van de binnenstad, variërend van een anoniem straat-schoffie (Het Lieverdje), Majoor Bosshardt, de onbekende sekswerker, de *Dokwerker* (als representant van de stakers in Februari 1941), koningin Wilhelmina (een van de weinige ruitersstandbeelden én koninklijke beelden in Amsterdam), Spinoza, de Brabantse immigrant Jerolimo samen met de Amsterdamse Trijntje Jans (figuren uit een stuk van Bredero), SDAP-politicus Floor Wibaut, schrijver Multatuli tot aan anar-

chistische vrijdenker Domela Nieuwenhuis, die zijn standbeeld kreeg ter 'compensatie' van het Van Heutsz monument in Amsterdam-Zuid.

In de recente 'beeldenstrijd', gericht tegen beelden met een koloniale en racistische impact, waren er relatief weinig Amsterdamse beelden waar kritiek op was. In de binnenstad gaat het om beelden van J.P. Coen, die onderdeel zijn van gebouwen, zoals de Beurs van Berlage en Stadsarchief De Bazel (zie voor meer informatie het artikel over betwiste beelden op de website van SCA).² Behalve de overwegend witte mannen uit de Amsterdamse elite, wordt ook de 'gewone man/vrouw' in het straatbeeld gerepresenteerd, zoals onderwijzer Theo Thijssen, de Amsterdamse volkszangers op het Johnny Jordaanplein en standwerker Kokadorus op het Amstelveld. *De Volksvrouw* van Henk Henriët op het Marnixplein vertegenwoordigt de vrouwen die de economische crisis van de jaren dertig door wisten te komen. Mensen van kleur zijn in de Amsterdamse binnenstad nu slechts zichtbaar in beelden aan grachtenpanden, het timpaan van het Paleis en in gevelstenen die verwijzen naar koloniale producten.

De binnenstad kent veel beelden die gebeurtenissen herdenken; van het *Nationaal Monument* op de Dam of de *Dokwerker* op het Jonas Daniël Meijerplein tot het neonwerk *HELP* en de bijbehorende gedenkplaat over zinloos geweld in de Voetboogstraat gemaakt na de moord op Joes Kloppenburg. Een bijzonder geluidskunstwerk in de openbare ruimte, *Rumoer* van Dirk van Lieshout, (oorspronkelijk Kattenburgerplein, nu Kattenburgerstraat) laat ondergrondse hoorspelen over opstandige en strijdbare Kattenburgers horen, klinkend uit de putdeksels. Ook kunstwerken in de metro vertellen een verhaal, zoals de werken in metrostation Nieuwmarkt, die verwijzen naar de strijd om de Nieuwmarkt in de jaren zeventig.

Piet Esser, Bredero-monument (1968), centrum

Carel Kneulman, Het Lieverdje (1960), het Spui

Mari Andriessen, De Dokwerker (1952),
Jonas Daniël Meijerplein

Peter Leeuwe, Majoor Bosshardt (2013),
Majoor Bosshardtbrug

Hans Bayens, Multatuli (1987), Torensluit

Theresia R. van der Pant, Ruitersstandbeeld Koningin Wilhelmina (1972), Rokin

Nicolas Dings, Spinoza Monument (2008), Amstel 1

Han Wezelaar, standbeeld F.M. Wibaut (1967), Rhijnspoorplein

Johan Polet, Standbeeld Domela Nieuwenhuis (1931), Westerpark

Els Rijerse, Standbeeld Belle (2007), Oudekerksplein

Er zijn ook enkele kunstwerken in de stad die alternatieve of onderbelichte geschiedenissen vertellen. Het homomonument naast de Westerkerk en het meer recente AIDS monument langs het IJ, zijn belangrijke monumenten voor de (internationale) LHBTIQ+ gemeenschap die refereren aan internationale gebeurtenissen zoals de homovervolgving tijdens WOII en de Aids epidemie.

Bij nieuwe beelden is het raadzaam om, mede gelet op de motie 839 die pleit voor een inclusievere openbare ruimte in Amsterdam, aandacht te hebben voor het koloniale verleden en de rol van Amsterdam bij slavernij.³ Dit geldt ook voor andere minder gerepresenteerde aspecten van de Amsterdamse geschiedenis zoals migratie, de LHBTIQ+ gemeenschap en de onderbelichte rol van vrouwen. Bij initiatieven betreffende een meer inclusieve openbare ruimte is het belangrijk om ook het ontwikkelen van de kunststopdracht en de selectie van kunstenaars op inclusieve wijze vorm te geven.⁴ En te zoeken naar nieuwe vormen van herinneren en herdenken. Kunstwerken hoeven niet altijd een letterlijke representatie of illustratie van een persoon of moment in de geschiedenis voor te stellen. Een mooi Amsterdams initiatief is het recent opgeleverde Mandela gedenkteken in Zuid-Oost: het eerste beeld in de wereld dat niet Mandela zelf verbeeldt, maar zijn gedachtegoed representeert. Indrukwekkend in zijn universele zeggingskracht is het beeld *Mama Baraka* van Nelson Carrilho in het Vondelpark, gemaakt in 1984 na de moord op de Antilliaanse Kerwin Lucas (eerder bekend als Duinmeijer). Carrilho maakte een beeld van Moeder Rots, symbool voor de kracht van de moeders die op de eilanden achterbleven toen de kinderen vertrokken naar Europa.

Niet alle kunst in de openbare ruimte hoeft verhalend te zijn. Er zijn interessante kunstwerken, zoals bijvoorbeeld de fontein op het Rokin van

Hans Bayens, Theo Thijssen Standbeeld (1979), Brouwersgracht

Herdenkingsbijeenkomst slachtoffers Orlando bij Homomonument in 2016 (monument ontworpen door Karin Daan, in 1987)

Mark Manders, of het mozaïek Oersoep in de Beurspassage die een artistieke toevoeging aan de plek zijn, en heel specifiek voor de plek zijn ontworpen, maar niet per se refereren aan de geschiedenis van de plek.

Sinds het raadsinitiatief 'Monumentale wandkunst' uit 2016 is een inventarisatie en waardering van nog aanwezige wandkunst uit de wederopbouwperiode in de stad gemaakt. Deze naoorlogse kunstwerken vormen een onmisbaar onderdeel van de stad en de collectie buitenkunst. Tot op de dag van vandaag geven zij kleur en reliëf aan een periode van herstel en saamhorigheid, optimisme over de toekomst, technologie en vooruitgang. Zo'n twintig wandkunstwerken die tot de top zijn aangemerkt bevinden zich in het centrum van Amsterdam, zowel in de publieke als de semi-publieke ruimte. Medio 2022 zullen in de fietsgarage van de Entree voor het Centraal Station twee immense wandkunstwerken (sgraffito's) uit de naoorlogse periode worden herplaatst. Hiermee worden twee top wandkunstwerken weer onderdeel van de kunstcollectie van Amsterdam. De twee sgraffito's van Lex Horn uit 1965, met afmetingen van drie bij zeven meter werden oorspronkelijk gemaakt voor het Jan Swammerdam Instituut, onderdeel van de Universiteit van Amsterdam, en raakten sinds de sloop van het gebouw in 2005 verweesd. Deze bijzondere herbestemming van erfgoed kan als belangrijk voorbeeld dienen voor de stad.

2. Betwiste beelden: stadscuratorium.nl/betwiste-beelden/

3. Motie 839, Verzoekt het college van burgemeester en wethouders: In samenwerking met maatschappelijke organisaties, sociale bewegingen en het Stadscuratorium Amsterdam een plan te maken om de openbare ruimte inclusiever te maken, door het toevoegen van standbeelden, monumenten, kunstwerken, straatnamen, namen van instellingen (zoals scholen, instituten, e.d.), etc. die de Amsterdamse en wereldlijke geschiedenis beter representeren, met specifieke aandacht voor culturele diversiteit, migratiegeschiedenis, de LHBTIQ+ gemeenschap en vrouwen.

4. Zie ook de Stadsdialoog 'Hoe inclusief is de publieke ruimte?' van december 2020, georganiseerd door SCA: stadscuratorium.nl/stadsdialoog-4-hoe-inclusief-is-de-publieke-ruimte/

III. Stad vol verhalen, kunst als 'sense of place'

Mark Manders, Rokinfontein (2017), Rokin

Lex Horn, Het Laboratoriumonderzoek (1965), foto stichting Lex Horn

III.III VERHALEN ONTSLUITEN

De betekenis en functie van al deze uiteenlopende kunstwerken in de binnenstad kunnen toenemen indien deze beter ontsloten worden. Dit geldt zowel voor de fysieke ontsluiting ter plekke, als de digitale zichtbaarheid via een goed functionerende website. Een online database kan als basis dienen om wandel routes, audio tours en podcasts mee te ontwikkelen. Een aantal werken heeft nu een toelichting in de vorm van een tegel met tekst, maar deze zijn vrijwel alleen in het Nederlands. Juist in de binnenstad zouden deze teksten meertalig moeten zijn. Ook QR codes kunnen uitkomst bieden de zichtbaarheid van beelden in de stad te verbeteren, de verhalen te ontsluiten en draagvlak voor kunst bij het publiek te vergroten.

In een eerder advies van SCA aan wethouder Meliani van juli 2020 over de ontsluiting van de collectie kunst in de openbare ruimte heeft SCA gewezen op de noodzaak van een nieuwe website die op een veel toegankelijker wijze kunstwerken, standbeelden en gedenktekens ontsluit. De informatie die men over kunst in de openbare ruimte in Amsterdam kan vinden is nu nog gefragmenteerd en onvolledig. Er zijn verschillende websites, maar er is er niet één die een volledig overzicht geeft van de collectie openbare kunst van Amsterdam. De basis database van de gemeente Amsterdam wordt beheerd door het bedrijf Kunstwacht, dat in opdracht van de gemeente verantwoordelijk is voor het onderhoud van kunst in de publieke ruimte (amsterdam.kunstwacht.nl). Daarnaast zijn er andere websites zoals van het samenwerkingsverband van culturele instellingen Public Art Amsterdam (publicart.amsterdam) en er is een particuliere website (buitenbeeldinbeeld.nl) en meer gespecialiseerde websites over street art, oorlogsmonumenten en naoorlogse monumentale wandkunst. Op de website van SCA worden beelden

uitgelicht met collectieverhalen (<https://stadscuratorium.nl/collectie/>)

Het ontsluiten, vindbaar en zichtbaar maken van de collectie maakt deel uit van actief collectiebeheer.⁵ SCA stelt daarom voor het komende jaar de binnenstad tot pilot te bestempelen om zowel het verhaal van de werken als het toegankelijk maken van deze verhalen via een nieuwe website te realiseren. Deze website dient ontwikkeld te worden op basis van een inventarisatie van de collectie met bijbehorende database. Gezien de complexiteit van een eenduidige ontsluiting stelt het curatorium voor om een werkgroep te formeren die hiermee aan de slag gaat en dit gefaseerd zal doen onder supervisie van SCA. Hiervoor zijn extra middelen nodig, en een redactionele regie.

Goede voorbeelden van toegankelijke websites met stedelijke kunst in de openbare ruimte zijn die van Rotterdam: www.bkor.nl/plattegrond/ en Den Haag: <https://bkdh.nl/>. Een vergelijking met de Amsterdamse website <https://amsterdam.kunstwacht.nl/zoeken> laat zien dat hier nog een wereld te winnen is. Engelstalige informatie over kunst in de openbare ruimte en het ontsluiten van verhalen voor toeristen en expats is meer dan wenselijk. De zeer summiere info die nu via iamsterdam gegeven wordt focust vooral op street art, hetgeen onvoldoende recht doet aan de rijke en diverse collectie kunstwerken die in de stad aanwezig is.⁶

5. Meer over de collectie en ontsluiting: stadscuratorium.nl/collectie/

6. Zie: www.iamsterdam.com/en/see-and-do/things-to-do/attractions-and-sights/outdoor-art

III.VI COMMONING – BEKOMMEREN

Bekommeren is een woord dat terug te leiden is naar de recente introductie van het begrip: commons. Onder commoning wordt het streven naar een maatschappij op basis van meer collectiviteit, zorgzaamheid en verbinding verstaan. De openbare ruimte is bij uitstek het gebied waar die commoning plaats vindt. (Kunst in) de openbare ruimte behoort tot de stedelijke commons; kunstwerken zijn het object van gezamenlijkheid. We zien dit terug in allerlei kleine en grotere buurt-initiatieven waarbij bewoners zich bekommeren om hun eigen leefomgeving. In Amsterdam kennen we al voorbeelden en experimenten waarbij bewoners zich verantwoordelijk stellen voor (het letten op) afvalcontainers of zich gezamenlijk inzetten voor vergroening. Dit soort initiatieven kunnen ook uitkomst bieden voor meer draagvlak en zorg voor kunstwerken in de buurt. Zo zijn er scholen die oorlogsmonumenten 'adopteren'.

Stel dat de menukaarten van de cafés rond het Spui of een wandje in boekhandel Athenaeum het verhaal van Het Lieverdje (en van het gebruik ervan door Provo) zouden vertellen, of als in het Stadhuis te vinden is waarom ervoor gekozen is juist Spinoza te vereren met een beeld aan de Amstel, pal voor de werkkamer van de Burgemeester. Stel dat het filiaal van de Rabobank in de Kalverstraat informatie biedt over de slachtoffers van de schietpartij op de Dam op 7 mei 1945, die herdacht worden met een monument in de tegels van de Dam. En De Nederlandse Bank zich zou bekommeren om het monument voor Walraven van Hall, bankier van het verzet. Dan kunnen we samen letterlijk en figuurlijk beter zorgen voor de kunstwerken die ons ook tijdens de Covid pandemie zo dierbaar gebleken zijn.

Dit soort allianties kunnen uit een diversiteit aan partners bestaan, van omwonenden, werkenden, bedrijven en ook culturele organisaties: het Theo Thijssen museum ontfermt zich om het beeld van Theo Thijssen, het Multatuli Museum om het beeld van Multatuli. Om maar een voorbeeld te noemen. Eerdere experimenten met het mede zorgen voor kunst in de openbare ruimte (bijvoorbeeld in Almere) hebben geleid tot grotere betrokkenheid en minder vandalisme. Ook het ontsluiten van de verhalen van de stad is een vorm van bekommeren, zoals bij het beeld dat onlangs door de BIZ Dam is neergezet op de Dam met 3D afbeeldingen en een QR-code die verwijst naar een audiotour over monumenten en gebouwen in de buurt. Onderdeel van het ontsluiten van de collectie beelden en de verhalen in de binnenstad, is het voeren van gesprekken met bijpassende bedrijven, instellingen en bewoners. SCA stelt voor een format te ontwikkelen om het verhaal achter de beelden te delen op een aantrekkelijkere manier dan de summiere en (soms slecht zichtbare) infotegels.

IV. INZOOMEN

De binnenstad kent veel verschillende buurten met ieder hun eigen identiteit, geschiedenis, type gebruik en vormen van stedelijkheid. Kunst in de openbare verhoudt zich doorgaans tot die specifieke context, de genius loci. Een kunstwerk kan direct voortkomen uit dat wat er al is, of juist een spannend contrast aangaan met de omgeving: iedere omgeving en interventie in de publieke ruimte vraagt om maatwerk. Om een beeld te geven van hoe dit maatwerk er in de praktijk uit kan zien, zoomt SCA in op twee heel verschillende gebieden in de binnenstad, met ieder hun eigen uitdagingen en plannen voor transformatie: de smalle stegen in het Wallengebied en rond het Damrak, en de verkeersader (Valkenburgerstraat, Weesperstraat, Wibautstraat) verenigd in het project Knowledge Mile Park.

IV.I STEGEN IN HET HART VAN DE BINNENSTAD

Stegen zijn publieke ruimte op een micro-schaal. Het zijn plekken waar gewoond en gewerkt wordt, en die verbindingen maken tussen grotere straten en wegen. Ze behoren tot het middeleeuwse weefsel van de stad. Stegen kunnen door hun intimiteit en verborgen karakter, ook een andere functie hebben: als plek om te schuilen, te wildplassen, te dealen of rond te hangen. En we kunnen aan minder voor de hand liggende functies denken: een steeg als plek van verstillig. Of de muren van een steeg als onverwacht canvas voor artistieke expressie. Het hart van de binnenstad kent vele smalle stegen, waar deze functies samenkomen, en regelmatig met elkaar op gespannen voet staan; denk aan bewoners die last hebben van wildplassend uitgaanspubliek, of bezoekers die een donkere en verloederde steeg mijden omdat het een onveilig gevoel geeft.

Het stegenplan is een van de achtentachtig maatregelen van het uitvoeringsprogramma Aanpak Binnenstad met de ambitie om de komende jaren vijftig stegen meer leefbaar te maken en te vergroenen, in nauwe samenwerking met bewoners en eventuele betrokken ondernemers. Na een pilot en diverse schouwen is er een shortlist van vijftien stegen opgesteld om nog in 2021 mee te starten. In 2022 volgen er nog eens tien. Deze stegen bevinden zich voornamelijk in het Wallengebied, achter het Damrak en tussen het Singel en de Reguliersdwarsstraat. Welke kansen zijn er voor kunst op deze locaties? Hoe kan gedrag in en rondom de stegen positief beïnvloed worden? Hoewel kunst geen kant en klare oplossing biedt, kan kunst wel een rol spelen in het aantrekkelijker maken van een steeg, of het accentueren van een bepaald aspect, het bevorderen van betrokkenheid en het aanjagen van gewenst gebruik. Zo kan een iconisch en opvallend kunstwerk het gebruik van een steeg als verbindingsweg bevorderen, en lichtkunst in een donkere steeg het gevoel van onveiligheid wegnemen.

Niet iedere steeg heeft een kunstwerk nodig. En een kunstwerk is geen vervanging voor goed onderhoud (schilderwerk, regelmatig schoonmaken) en passende verlichting. Bij onderhoud rijst vervolgens de vraag hoeveel en wat er precies moet worden schoongemaakt: ongevraagde graffiti kan als vandalisme worden beschouwd, maar gelaagde en spontaan gegroeide collages van tags, graffiti, street art en stickers op bijvoorbeeld deuren en electriciteitskastjes hebben ook een historische en culturele waarde; ze dragen bij aan de grootstedelijke en ongepolijste uitstraling van de stad, waar bepaalde bewoners zich aan zullen storen, waar andere Amsterdammers en bezoekers zich juist wél bij thuisvoelen.

Voor het stegenplan adviseert SCA in een vroeg stadium kunstprofessionals (zoals curatoren, bemiddelaars, kunstenaars) bij het proces

te betrekken, zodat de aanpak niet alleen ontwikkeld wordt in samenwerking met bewoners en ondernemers, maar ook door professionals met een artistieke visie die geen direct belang hebben en iets meer op afstand staan. Het is ook een idee om ondernemers met een cultureel-artistieke achtergrond (die er in de binnenstad volop te vinden zijn, denk aan galleries, kunstinitiatieven, boeken- en platenwinkels) te betrekken vanuit hun artistieke expertise. In een uitdagende en beperkte ruimte als een steeg ligt een muurschildering voor de hand, maar er kan ook gedacht worden aan ander type kunsttoepassingen, zoals lichtkunst, kunstenaars die met groen werken, geluidskunst of sculpturaal werk dat speelt met de hoogte. Het stegenplan biedt een kans om een aantal specifieke stegen aan te wijzen als vrijplaats voor street art. Verder zijn initiatieven als De Aanschouw in Rotterdam en de Amsterdamse Kijkkasten in de Sint Nicolaasstraat (gecreëerd door de Rietveld Academie) voorbeelden van hoe er in een vitrine op kleine schaal steeds wisselend werk van jonge kunstenaars in de openbare ruimte getoond kan worden - als micro-galleries waar mensen mede-eigenaar van zijn.

De eerste vijftig stegen in de binnenstad die nu op korte termijn worden aangepakt, vormen een ideaal laboratorium om verschillende vormen van kunst in de openbare ruimte te testen, en ook in de overvolle en monumentale binnenstad ruimte voor experiment te scheppen. Hoewel gedragsbeïnvloeding een belangrijke motivatie is voor het Stegenplan, adviseert SCA terughoudend om te gaan met visuele uitingen die alleen een 'placemaking' doel hebben op de korte termijn. Kunst kan overlast niet oplossen, maar binnen een zorgvuldige opdrachtformulering kan het wel een positieve bijdrage leveren aan gedrag van bezoekers en gebruikers, zonder aan artistieke kwaliteit in te boeten. Met kunst kan ingezet worden op een aantal grotere iconische kunstwerken voor de lange termijn, gecombineerd met een serie meer kleinschalige of tijdelijke interventies.

IV. Inzoomen

Bestickerde deur (2021), Sint Annenkwartier

Steeg als eyecatcher; Passage de la Baleine (2015), oude Lombardsteeg, Leeuwarden, Giny Vos

Dopie, Muurschildering (2021), Trompettersteeg

VI.II KNOWLEDGE MILE PARK (VALKENBURGERSTRAAT, WEESPERSTRAAT, WIBAUTSTRAAT)

‘Van grijs naar groen’ is de slogan voor de geplande ontwikkeling van de huidige drukke verkeersader Valkenburgerstraat-Weesperstraat-Wibautstraat naar het gewenste autoluwe ‘Knowledge Mile Park’. Het masterplan, gepubliceerd in maart 2021, spreekt de ambitie uit om in 2025 de huidige weg te transformeren in een groene en duurzame straat, dwars door de bestaande stad. Om dit te realiseren werken bedrijven, bewoners en gemeente samen aan het zichtbaar vergroenen van de openbare ruimte, gevels en daken. Het project Knowledge Mile Park is een publiek-private samenwerking met een belangrijke rol voor de BIZ Knowledge Mile, waarin meer dan 200 organisaties uit het gebied samenwerken. Het project gaat uit van een ‘acupunctuur aanpak’: vergroenen in de bestaande omgeving door kleinere plekken aan te pakken en niet een straat in één keer volledig te herinrichten. Wel wordt er samengewerkt met een landschapsarchitect en zet het projectteam zich in voor een integraal ontwerp.

In de binnenstad, als verkeersader van de IJ tunnel naar Oost, doorkruist de weg zeer verschillende buurten. Deze as en de omringende bebouwing heeft een afwijkend karakter vergeleken met de rest van het centrum; als moderne stadssnelweg uit de jaren 60 vind je hier een breed trottoir en brutalistische architectuur (een ontwikkeling die op andere plaatsen in Amsterdam, zoals bij de Nieuwmarkt, is tegengehouden). Maar ook zijn er sporen van een langere geschiedenis; de Weesperstraat was ooit een smalle winkelstraat met Joodse ondernemers, van wie velen de Tweede Wereldoorlog niet overleefden. De weg gaat nu dwars door de vroegere Joodse buurt, langs de Portugese Synagoge en het Joods Historisch Museum.

De wens voor vergroening en een meer autoluwe karakter in dit gebied is begrijpelijk; de straat is vervuild door het verkeer en grote delen zijn nu onaantrekkelijk voor wandelaars. Aandacht voor meer groen is alom afleesbaar, in de Omgevingsvisie en de Groenvisie van Amsterdam. Dit sluit aan bij de wereldwijde ontwikkeling van vergroening van steden, en het versterken van de kwaliteit van de openbare ruimte voor voetganger en fietser. De noodzaak voor een biodiverse natuur in een stedelijke omgeving komt ook voort uit de klimaatverandering. Door vergroening echter overal op eenzelfde wijze toe te passen ontstaat er een risico van eenvormigheid (overal bloembakken, overal geveltuinen) met weinig aandacht voor het specifieke karakter van de buurt of straat. De overkoepelende naam ‘Knowledge Mile Park’ impliceert dat het om een eenvormig internationaal gebied gaat, waar groen en kennis de boventoon voeren, terwijl ook langs deze as een enorme gelaagdheid aan culturele rijkdom samenkomt. Kunst kan worden ingezet om juist het eigene, het bijzondere, van deze Amsterdamse weg te onderstrepen en ruimte te bieden aan verschillende vormen van betekenisgeving en invulling van de openbare ruimte. SCA adviseert te investeren in artistieke betrokkenheid en onderzoek en in de verbeeldingskracht van kunstenaars zodat groen en kunst integraal onderdeel worden van het ontwerpproces.

Daarbij is het van belang om ook te kijken naar wat er al is, en hoe de bestaande kunstwerken in de toekomst onderhouden en ontsloten worden binnen de nieuwe inrichtingsplannen. De variëteit aan beelden is groot; van de iconische *Dokwerker* (1952) van Mari Andriessen aan het verstilde Jonas Daniël Meijerplein tot het surreële *Fête galante* (1997) van Hans van den Ban passend bij de moderne kantoorgebouwen. Voor het gebied tussen de Valkenburgerstraat en de Rapenburgstraat (de VaRastroom) heeft de Amerikaanse kunstenaar Sol LeWitt in 2000

de bestrating van drie pleinen ontworpen met geometrische vormen. Maar ook is er een verscheidenheid aan street art te vinden; zoals de 'El Salvador muurschildering' door het Februaricollectief uit 1980, een iconische en punky Johnny Rotten schildering op een gevel aan het verborgen Lepelpleintje en de vele tags en graffiti in de verlaten tunnels onder het Mr. Visserplein (de hotspot voor graffitischrijvers tussen 1978-2003). Sinds kort staat hier in de buurt het Nationaal Holocaust Namenmonument van Daniel Libeskind, en is in 2021 het Monument van Joodse Erkentelijkheid (met nieuwe toelichting) verhuisd naar de Weesperstraat. Op de heringerichte Wibautstraat staat sinds 2018 het Standbeeld voor F.M. Wibaut (1959, van Han Wezelaar) op een nieuwe sokkel (van Hans van Houwelingen), terwijl in 2019 op de entree van het Volkshotel een bonte sculptuur van Simon Wald-Lasowski verrees. Al deze genoemde werken hebben niet met vergroening of kennis/opleidingen te maken, maar accentueren de identiteit, geschiedenis, architectuur en het gebruik van het gebied.

Voor de verdere ontwikkeling van het Knowledge Mile Park adviseert SCA ook kunst een integraal onderdeel te maken van de herontwikkeling van het gebied. Er zijn reeds vele kunstwerken te vinden, maar er zijn ook mogelijkheden voor nieuwe kunst opdrachten, ruimte voor artistiek onderzoek (wat niet direct tot een fysiek kunstwerk hoeft te leiden) en artistiek experiment.

Mogelijke denkrichtingen:

- samenwerking met kunstenaars die met groen / natuur werken (zie bijvoorbeeld in Amsterdam *Miracle Garden* van Elspeth Diederix in het Erasmuspark, het Four Sisters project in de Tuinen van West, kunstenaar Arvo Leo en zijn residency bij ARTIS, Collectief de Onkruidenier,

Daniel Libeskind, Nationaal Holocaust Namenmonument (2021), Weesperstraat

Hans van den Ban, Fete Galante (1994), Weesperstraat

of in het Centraal Museum in Utrecht de tentoonstelling 'De Botanische Revolutie, Over de noodzaak van kunst en tuinieren').

- houdt tegelijkertijd ook het specifieke karakter van dit gedeelte van de stad in stand. De verkeersweg is misschien niet altijd 'mooi', maar wel typerend voor een bepaalde periode van de ontwikkeling van de stad: Amsterdam wilde grootstedelijk zijn, en ook dat moet herinnerd worden. De bijzondere schaal van dit gebied (die eerder op een Berlijnse allee lijkt) biedt juist kansen voor kunst van een heel andere grootte dan in de rest van de binnenstad.
- meer experimentele toepassingen van kunst in de openbare ruimte, in samenwerking met de verschillende kennisinstellingen in het gebied, zoals digitale werken en experimenten met Augmented Reality (zie bijvoorbeeld recent AR werk in de publieke ruimte van Dennis Rudolph vanaf de toren van de Oude Kerk).
- in samenwerking met kunstenaars de 5 kilometer van deze route door de stad te onderzoeken en openbaren door tijdelijke werken en interventies (denk aan audio walks, performances, choreografie) die dieper ingaan op de ervaring van het gebied, vanuit een ander perspectief dan de auto.

Bernd Lehmann en Kees Romeyn (Februaricollectief),
Muurschildering El Salvador (1980), Weesperstraat

Johan Gustaaf, Monument van Joodse Erkentelijkheid (1950), Weesperplein

V. AANBEVELINGEN

Samenvattend komt Stadscuratorium Amsterdam tot de volgende aanbevelingen:

V.I DIVERSITEIT PRESENTEREN

- Diversiteit, of beter verbijzondering, niet alleen stimuleren door middel van representatie van specifieke bevolkingsgroepen en personen.
- Kiezen voor presentatie: met onderscheidende interventies, kunstwerken, performances, optredens, die duidelijk maken dat onderscheid en verschil centraal staan voor en in Amsterdam

V.II ZORGVULDIGHEID MAAKT HET VERSCHIL

- Meer ruimte voor initiatief vereist zorgvuldige beoordeling en begeleiding om kwaliteit van kunst te borgen en verdergaande privatisering en vercommercialisering van de openbare ruimte te voorkomen.
- Initiatief stimuleren betekent zorgen dat verschillende groepen/bewoners zichtbaar en hoorbaar worden (ook zij die minder snel van zich laten horen); zorgen dat dit initiatief leidt tot bijzondere resultaten onder begeleiding van kunstprofessionals, met meer regie dan 'u vraagt, wij draaien'. Zorgvuldige uitvoering is iets anders dan bottom up versnippering.

V.III STEGENPLAN ALS LABORATORIUM VOOR KUNST

- Maak kunst onderdeel van het Stegenplan: niet door in iedere steeg een kunsttoepassing te realiseren, maar door accenten te leggen: enkele grotere / meer permanente werken in stegen waar dat waardevol kan zijn, maar ook tijdelijke of meer kleinschalige interventies op maat.
- Betrek naast bewoners en ondernemers ook kunstprofessionals (curatoren, bemiddelaars, kunstenaars, culturele ondernemers) als gesprekspartner om tot een aanpak te komen. Denk aan gedrags-

verandering en het tegengaan van overlast, maar biedt ook ruimte voor vervreemding, met oog voor artistieke kwaliteit.

- Grijp het Stegenplan aan als laboratorium om te experimenteren met verschillende vormen van kunst, en juist jonge kunstenaars (van diverse achtergronden) in de binnenstad een kans te geven nieuw werk te maken.

V.IV VERSCHILLENDE VORMEN VAN TIJDELIJKHEID

- Bij een kunstwerk in de publieke ruimte wordt meestal gedacht aan een permanent werk dat vervolgens onderhouden moet worden en aan de collectie buitenkunst wordt toegevoegd. Tijdelijke vormen van kunst dienen vaak een tijdelijk doel zoals bij placemaking. Ga juist in de binnenstad, meer strategisch om met de duur van een kunstwerk. Een serie van tijdelijke werken (periode van bijvoorbeeld zes maanden of een jaar) op eenzelfde locatie maakt ruimte voor meer verschillende werken en experiment. Wel is het van belang dat ook tijdelijke werken, op hun artistieke kwaliteit beoordeeld worden en ingebed zijn in de procesgang, gezien hun visuele aanwezigheid in de stad en de ruimte die zij innemen.
- In de huidige situatie wordt alles korter dan tien jaar als 'tijdelijk' beschouwd en daardoor vaak niet op artistieke waarde beoordeeld. Deze termijn volstaat niet om de (beeld)kwaliteit in de stad te borgen. SCA pleit ervoor dat voor alle kunstwerken met een duur van langer dan een jaar een artistiek inhoudelijk advies nodig is. Verder leert de ervaring dat in veel gevallen kunstwerken die als tijdelijk bedoeld zijn, omarmd worden en permanent blijven: dit vraagt om een periodieke beoordeling (evaluatie en schouw) en een passend onderhoudsplan.

V.V VEELVORMIGE IDENTITEITEN VAN DE BINNENSTAD

- Overweeg voor elke plek de aanpak in relatie tot verleden, ambitie, aanwezige bewoners en praktijken. Daarbij hoeft zeker niet elke aanpak

het bestaande te bevestigen, maar draag zorg voor nieuwe beelden die iets toevoegen aan het eigen karakter van de Amsterdamse binnenstad.

- Maak er een stad van voor alle mogelijke bewoners waar bezoekers graag naartoe komen voor sfeer en karakter, maar niet omdat de stad steeds meer lijkt op alle andere steden, en overgaat in een bestaan als 'smooth city'.
- Denk na over een eigen gezicht met kunst die die eigenheid voor het voetlicht brengt in plaats van eendimensionale oplossingen met branding en overkoepelende naamgeving.

V.VI SYNERGIE VAN GROEN EN VERBEELDING

- SCA adviseert te investeren in artistiek onderzoek en in de verbeeldingskracht van kunstenaars, en binnen de plannen voor vergroening tot kunstopdrachten te komen die groen en kunst samenbrengen.

V.VII GROEN EN OOK GRIJS

- De wens voor vergroening en verbetering van de publieke ruimte rondom de verkeersader Valkenburgerstraat-Weesperstraat- Wibautstraat is begrijpelijk, maar houd tegelijkertijd ook het specifieke karakter van dit gedeelte van de stad in stand.
- Betrek kunstenaars bij de integrale aanpak van dit gebied, met aandacht voor de kunstwerken die reeds aanwezig zijn, en mogelijkheden voor nieuwe kunstopdrachten in relatie tot vergroening, de schaal en architectuur van het gebied, nieuwe technologische mogelijkheden als AR, tijdelijke interventies en artistiek onderzoek die recht doen aan zowel historische gelaagdheid als mogelijke toekomst.

V.VIII RUIMTE VOOR KUNST

- Geef kunst in de openbare ruimte letterlijk de ruimte: wees terughoudend met bijvoorbeeld bloembakken, maar ook verkeersborden en straatmeubilair, in de buurt van kunstwerken.

Voorbeelden van bloembakke, vuilnis en straatmeubilair bij kunstwerken in de binnenstad (2021)

V.IX ONTSLUITING VAN KUNSTWERKEN IN DE OPENBARE RUIMTE

- Maak (het verhaal van) kunst in de openbare ruimte toegankelijker door een betere ontsluiting van de werken in de binnenstad (als pilot voor de rest van de stad). Een nieuwe, meer aantrekkelijke en gebruiksvriendelijke website gebaseerd op een collectie-inventarisatie is daarbij van belang met de juiste informatie, maar ook ontwikkeling van en koppeling aan (audio)tours, routes en podcasts.
- Zorg in de binnenstad voor tweetalige informatiebordjes (Nederlands en Engels) bij de kunstwerken.
- Onderzoek de mogelijkheid omwonenden, instellingen en bedrijven zich te laten bekommeren om kunstwerken als een manier om de betrokkenheid te vergroten en kunst en erfgoed meer te activeren, niet als manier om overheidstaken af te stoten.

V.X OPDRACHTGEVERSCHAP STREET ART

- Begeleid een opdracht voor een nieuwe mural of (grootschalig) street art werk in de publieke ruimte op eenzelfde wijze als een reguliere kunstopdracht.
- Dat betekent aandacht voor Fair Practice, diversiteit en inclusie, de specifieke context, en begeleiding vanuit artistieke expertise.
- Houd rekening met een schouw en onderhoud/ restauratie (of vervanging) na een periode van 5 tot 8 jaar. SCA beveelt aan om bij dergelijke opdrachten zowel kunstenaars en bemiddelaars met een graffiti/street art achtergrond te betrekken als met een bredere kunst achtergrond.

V.XI STREET ART: GEDOOGLEKKEN + BEHOUD EN BEHEER VAN ICONISCHE WERKEN

- Het is wenselijk om plekken aan te wijzen of te creëren in de binnenstad, al dan niet als tijdelijke gedoogplekken, voor ongevraagde street art. Dit zouden enkele specifieke stegen kunnen zijn of fietstunnels.
- Onderzoek de mogelijkheden om het Mr. Visserplein te behouden/herstellen als graffiti hot spot.
- Breng daarnaast in kaart welke iconische street art werken nog in de binnenstad aanwezig zijn en zorg ervoor dat zij gedocumenteerd en zoveel mogelijk behouden worden. Betrek een graffiti/street art kenner bij dit onderzoek.

Stadscuratorium Amsterdam op pad met Rene Boer (voorjaar 2021)

Colofon

Tekst en onderzoek

Jeroen Boomgaard

Meinke Horn

Claudia Linders

Aileen Middel

Radna Rumping

Annemarie de Wildt

Redactie

Radna Rumping

Tanja Karreman

Beeld

De meeste afbeeldingen zijn door het Stadscuratorium gemaakt of komen van gemeentelijke websites als www.amsterdam.nl / www.kunstwacht.nl.

Disclaimer:

Mochten er afbeeldingen tussen zitten die over auteursrecht blijken te beschikken, neem dan direct contact op met het Stadscuratorium.

Ontwerp

ARK (Roosje Klap & Nina van Tuikwerd)

Ondersteuning

Giulia de Jong

Deze visie is ontwikkeld door het Stadscuratorium Amsterdam in opdracht van de Gemeente Amsterdam, projectteam Aanpak Binnenstad. Naast locatiebezoek en onderzoek naar huidige en eerdere plannen, is deze visie mede tot stand gekomen op basis van gesprekken met verschillende stakeholders in de periode februari-september 2021.

Met dank aan:

Janne Bakker, programmamanager Realisatie Stadsdeel Centrum, Sociaal Domein & Stadswerken Gemeente Amsterdam, Aanpak Binnenstad
René Boer, criticus en onderzoeker, betrokken bij Failed Architecture, bewoner Wallengebied

Peter Ernst Coolen, street art bemiddelaar, oprichter Street Art Today

Carla van der Linden, projectmanager Knowledge Mile Park, Gemeente Amsterdam

Diverse deelnemers aan Active Space Camp, workshop georganiseerd door W139 en Platform BK over kunst, solidariteit en particuliere initiatieven rond W139 en omgeving

Arjan Muggen, adviseur basisvoorzieningen & Kunst en Cultuur stadsdeel Centrum, Gemeente Amsterdam

Pieter Verbeke, oprichter San Serriffe, kunstboekenwinkel in Sint Annenstraat.

Pieter Walinga, programmamanager aanpak Binnenstad, Stegenaanpak, Gemeente Amsterdam

Ron van Leeuwen, programmamanager aanpak Binnenstad, Stegenaanpak, Gemeente Amsterdam